

Холоденко М.,

студентка факультету спеціальної та інклюзивної освіти,
НПУ імені М.П. Драгоманова,
м. Київ (Україна)

Тимофієнко Н.,

кандидат психологічних наук, доцент,
НПУ імені М.П. Драгоманова,
м. Київ (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЛОВЕСНО-ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЧИТАННЯ

Анотація. У статті розкриті особливості формування словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху молодшого шкільного віку на уроках української мови та читання. В результаті проведеного констатувального експерименту було виокремлено три рівні сформованості словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху молодшого шкільного віку на уроках української мови та читання, саме: низький, середній, високий; розширено та доповнено уявлення про особливості формування словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху на уроках української мови та читання.

Ключові слова: наочно-дієве мислення, наочно-образне мислення, словесно-логічне мислення, констатувальний експеримент, завдання, критерії; високий, середній та низький рівень.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СЛОВЕСНО-ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА НА УРОКАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА И ЧТЕНИЯ

Аннотация. В статье раскрыты особенности формирования словесно-логического мышления у детей с нарушениями слуха младшего школьного возраста на уроках украинского языка и чтения. В результате проведенного констатирующего эксперимента выделены три уровня сформированности словесно-логического мышления у детей с нарушениями слуха младшего школьного возраста на уроках украинского языка и чтения, а именно: низкий, средний, высокий; расширено и дополнено представление об особенностях формирования словесно-логического мышления у детей с нарушениями слуха на уроках украинского языка и чтения.

Ключевые слова: наглядно-действенное мышление, наглядно-образное мышление, словесно-логическое мышление, констатирующий эксперимент, задачи, критерии; высокий, средний и низкий уровень.

FEATURES OF FORMATION OF VERBAL AND LOGICAL THINKING IN CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENTS IN UKRAINIAN LANGUAGE AND READING LESSONS

Abstract. The article reveals the peculiarities of the formation of verbal and logical thinking in children with hearing impairments of primary school age in Ukrainian language and reading lessons. As a result of the ascertaining experiment, three levels of formation of verbal and logical thinking in children with hearing impairments of primary school age in Ukrainian language and reading lessons were identified, namely: low, medium, high; the idea of the features of the formation of verbal and logical thinking in children with hearing impairments in Ukrainian language and reading lessons was expanded and supplemented.

Keywords: visual-effective thinking, visual-imaginative thinking, verbal-logical thinking, ascertaining experiment, tasks, criteria; high, medium and low level.

Постановка проблеми. Основним видом мислення дорослої людини вважається словесно-логічне. Цей вид мислення передбачає оперування поняттями, логічними конструкціями, судженнями, умовиводами і, звичайно, мовленнєвими засобами.

Розвиток словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху є важливою проблемою сьогодення. Словесно-логічне мислення необхідно починати розвивати від народження, оскільки в процесі дорослішання, дитина отримує досвід і враження, і це вже є мислення і рефлексії. Подальший розвиток навички логічного мислення необхідно продовжувати в школі як на уроках (математика, мова, читання, ознайомлення з навколишнім), так і в позаурочний час (залучення дітей до групової роботи тощо).

Саме тому завданням нашого дослідження було з'ясувати особливості формування словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху молодших класів на уроках української мови та читання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти мислення розглядалися в роботах науковців ХХ ст., таких як Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, О. В. Запорожець, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, О. К. Тихоміров, О. В. Скрипченко та інші, які виділяли узагальнюючі положення щодо психологічної

інтерпретації мислення, а саме, щомислення є психічним процесом, а отже, проявляється в часі, просторі та динаміці.

У спеціальній педагогіці проблемі дослідження мислення у дітей з порушеннями слуху присвячені праці багатьох науковців, зокрема, Р. М. Боскіс, О. І. Дьячкова, С. О. Зикова, Т. В. Розанової, С. Л. Рубінштейна, І. М. Соловйова, Л.І.Тигранової, Ж. І. Шиф, Н. В. Яшковой та інших. У більшості досліджень розглядаються загальні особливості формування словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху, проте неокреслені прийоми та особливості формування словесно-логічного мислення у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху на уроках української мови та читання).

Мета статті. Полягає у короткому розкритті особливостей формування словесно-логічного мислення дітей з порушеннями слуху на уроках української мови та читання, в обґрунтуванні отриманих результатів дослідження внаслідок проведення констатувального експерименту.

Відповідно до визначеної мети поставлено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних теорій та підходів у дослідженні проблеми мислення.
2. Дослідити особливості словесно-логічного мислення у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху на уроках української мови.
3. Дослідити особливості словесно-логічного мислення у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху на уроках читання.
4. Проаналізувати результати проведеного дослідження особливостей словесно-логічного мислення у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху на уроках і української мови та читання.

Виклад основного матеріалу. Проблемі дослідження мислення у дітей з порушеннями слуху присвячені праці багатьох науковців, зокрема, Р.М. Боскіс, О.І. Дьячкова, С.О. Зикова, Т.В. Розанової, С.Л. Рубінштейна, І.М. Соловйова, Л.І. Тигранової, Ж.І. Шиф, Н.В. Яшковой та інших.

Перш за все, як дитина з нормою онтогенезу, так і дитина з порушеннями слуху, переживає етап становлення і розвитку наочно-дієвого мислення переважно ці вікові коливання сягають однакої позначки. Воно характеризується появою предметно-маніпулятивних дій, коли дитина своїми руками перцептивно працює, обмацуючи доторком всі предмети, що її цікавлять. Отже, вона накопичує досвід оперувальних дій, надалі у неї вже відпадає потреба оперувати предметами, а з'являється інший, більш високий рівень мислення – оперування образами. Цей складний процес переходу від маніпулювання предметами до мисленнєвих операцій називають інтеріоризацією, про який у своїх наукових виданнях писали такі науковці В.В. Давидов, М.М. Поддяков, І.М. Соловйов, А.А. Столяров, Ж.І. Шиф.

Саме завдяки інтеріоризації з'являється новий вид мислення – наочно-образне. Таким чином, у мисленні дитини виникає одна з найважливіших функцій – функція знаку, коли певні дії та речі використовуються у процесі визначення інших дій та речей, тобто є їхніми заміниками. У дошкільний період дітям з порушеннями слуху дуже складно використовувати предмети-замінники (Т.Г. Богданова, А.А. Катаєва, Г.А. Карпова, Т.І. Обухова, А.О. Свинарь та інші). Як у молодших школярів, так і в дошкільників наочно-образне мислення є безпосереднім і завжди опирається на їхнє сприймання. Дитина в певному віковому періоді не може лише за допомогою наочних образів дійти правильних висновків та узагальнити [7].

В системі інтелекту дорослої людини образне мислення включається в послідовність вербального та наочно-дієвого, і саме це дає можливість успішно реалізовувати ту чи іншу діяльність. Образ завжди пов'язаний з пам'яттю, він є різноманітним, аніж логалізоване пізнання, сконцентроване в понятті, в ньому зафіксовані певні почуття та емоції, без яких неможливо виконувати скажімо мистецьку, музичну діяльність тощо. Фактично образне мислення здійснює зміну образів уявлень, перетворює їх через специфічні зв'язки дійсності [3, 5].

У літературі словесно-логічне мислення визначається як провідний засіб теоретичного освоєння дійсності, що інтенсивно формується під час оволодіння дітьми науковими поняттями в процесі навчання. Воно має вигляд міркування, і здійснюється шляхом таких мислительних дій, як аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, абстрагування, порівняння [4, 7].

На основі проаналізованих досліджень можна стверджувати, що розвиток словесно-логічного мислення можливий через формування мовлення як засобу розумової діяльності, вміння розуміти відносність тих або інших явищ, розвиток всіх розумових операцій (аналіз, синтез, порівняння, абстракція, узагальнення), оволодіння основами логічної грамоти, що включає засвоєння принципів класифікації логічних понять, побудову дедуктивних і індуктивних умовиводів, встановлення логічних зв'язків.

З метою реалізації вивчення проблеми словесно-логічного мислення учнів з порушеннями слуху початкових класів на уроках української мови і читання нами була розроблена методика констатувального експерименту, яка складалась із 6-ти завдань. У дослідженні брали участь учні 4-А класу.

У процесі дослідження нами було проведено на уроці української мови завдання «Встав правильно слово за зображенням». Текст для проведення методики був підібраний на добре знайомій тематиці «Мистецтво». У дослідженні брали участь 7 учнів 4 класу, серед яких 1 учень – ранньослухопротезований на 2 вуха (КІ та СА), 2 учня – слабочуючі з СА, 4 учня – глуху від народження зі СА.

Проведене нами дослідження на вставлення пропущених слів показує рівень володіння граматиною, вміння граматично правильно підібрати слова, поставити їх у відповідну форму та додати необхідне закінчення та загальне розуміння змісту тексту. Окрім показу вміння володіти граматиною, у нашій роботі досліджуються особливості логічного мислення через зорове сприймання та писемне мовлення. Текст для проведення методики був підібраний на добре знайомій тематиці «Мистецтво» та «Природа».

Інтерпретація результатів дослідження словесно-логічного мислення на уроці української мови через використану вправу «Встав правильно слово за зображенням» подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати вправи «Встав правильно слово за зображенням»

Критерії/Рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1. Розуміння назви слова за зображенням (зорове сприймання).	Найвніше повне розуміння зображуваних картинок і правильне називання слів (6 учнів=85,8%).	Недосконале знання назв зображень частково сповільнює розуміння тексту (1 учень = 14,2%).	Повністю відсутнє знання назви слів у тексті (зоровий аналізатор перебуває в нормальному розвитку). Серед досліджуваних не виявлено.
2. Дотримання кількісної форми іменника (однина і множина).	Досконало може поставити слова іменники у їх кількісну форму. (3 учня=42,9%).	Не повністю може правильно ставити слова іменники в їх кількісну форму. (3 учня=42,9%).	Не сформоване (1 учень=14,2%) розуміння числа іменника (однина і множина).
3. Уміння правильно ставити іменник у реченні в необхідний відмінок.	Прослідковується наявність вміння ставити слова іменники у потрібні відмінки (1 учень=14,2%). 1 помилка.	Не до кінця сформоване розуміння творення відмінка іменника (2 учня =28,6%). 2 помилки.	Допускає найбільшу кількість помилок у творенні відмінка (4 учня=57,2%). 3 помилки.
4. Підбір закінчень відповідно до позиції слова в реченні.	Вправно підбирає до всіх слів закінчення. (1 учень=14,2%). 1 помилка.	Недостатньо правильно може підібрати потрібне закінчення до слова в реченні. (2 учня=28,6%). 2-4 помилки.	Погано підбирає закінчення в слові відповідно до позиції в реченні. (4 учня=57,2%). 5-7 помилок.

Дані таблиці свідчать, що недосконале знання назви зображень було виявлено у незначній кількості учнів (14,2%), що відповідає середньому рівню сформованості словесно-логічного мислення. Більша частина школярів знаходиться на високому рівні сформованості словесно-логічного мислення, у них спостерігається повне називання зображуваних картинок і правильне називання слів (85,8%).

Рис.1. Відсоткове співвідношення рівнів сформованості словесно-логічного мислення в учнів з порушеннями слуху за критерієм «Розуміння назви слова за зображенням»

Отримані результати вказують на те, що простежується однакова кількість учнів, віднесених до високого (досконало може поставити слова-іменники у їхню кількісну форму) та середнього рівня (не повністю може правильно ставити слова-іменники в їхню кількісну форму) по 3 учня в класі=42,9%. На низькому рівні знаходиться лише один учень (14,2%), в якого недостатньо сформоване розуміння числа іменника (однина і множина).

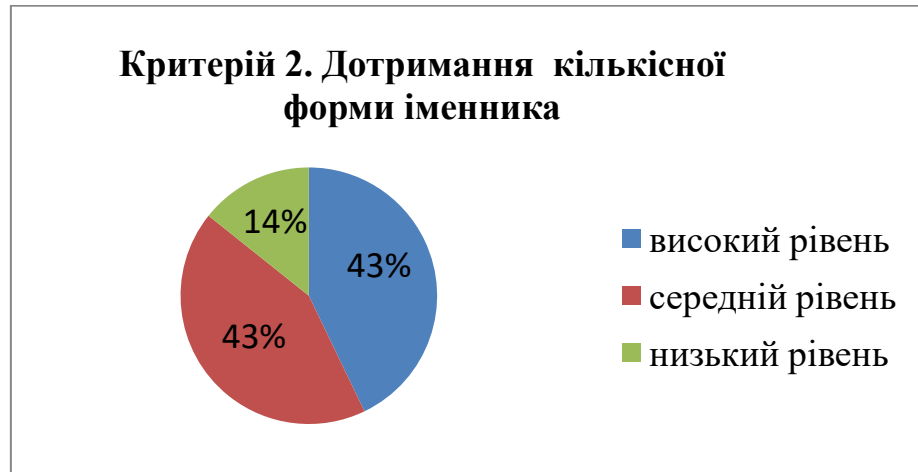

Рис.2.. Відсоткове співвідношення рівнів сформованості словесно-логічного мислення в учнів з порушеннями слуху за критерієм «Дотримання кількісної форми іменника»

З показників діаграми видно, що на високому рівні знаходиться найменша кількість учнів (14,2%), в яких сформоване вміння ставити слова-іменники у потрібні відмінки. Решта учнів перебувають на середньому та високому рівнях.

Рис.3. Відсоткове співвідношення рівнів сформованості словесно-логічного мислення в учнів з порушеннями слуху за критерієм «Уміння правильно ставити іменник у реченні в потрібний відмінок»

Дані діаграм вказують на те, що найбільша кількість учнів з порушеннями слуху знаходиться на низькому рівні (57,2% погано підбирає закінчення в слові відповідно до позиції в реченні, робить 5-7 помилок) і середньому рівнях (28,6% не завжди правильно може підібрати потрібне

закінчення до слова в реченні, робить 2-4 помилки); найменша кількість учнів перебуває на високому рівні (14,2% вправно підбирає до всіх слів закінчення, робить 1 помилку).

Рис.4. Відсоткове співвідношення рівнів сформованості словесно-логічного мислення в учнів з порушеннями слуху за критерієм «Підбір закінчень відповідно до позиції слова в реченні»

Дані діаграми відображають результати відсоткового співвідношення від загальної кількості учнів з порушеннями слуху, які брали участь у констатувальному експерименті.

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що більшість дітей з порушенням слуху (85,8%) за розумінням назви слова за зображенням перебуває на високому рівні; 14,2% учнів знаходиться на середньому рівні (недосконале знання назв зображень призводить до часткового сповільнення розуміння у повному обсязі експериментального тексту), учнів із низьким рівнем розумінням назви слова за зображенням у 4 класі не виявлено. Визначення кількісної форми іменника не показало відмежування в кількості досліджуваних, оскільки на високому та середньому рівні перебуває по 42,9%, низький рівень наявний у 14,3%. Найнижчі показники були отримані у дослідженні правильної постановки іменника в реченні у необхідний відмінок, тому що більше половини досліджуваних дітей з порушенням слуху перебуває на низькому рівні (57,2%). Підбір закінчень в слові відповідно до його позиції у реченні

повністю відповідає умінню ставити слово-іменник у потрібний відмінок (низький рівень – 57,2%, середній – 28,6%, високий – 14,2%).

Отже, в результаті проведеного дослідження можна простежити таку характеристику для кожного отриманого рівня та створити відповідні графіки, що надасть можливість відстежити наявність найвищого та найнижчого кількісного показника успішності виконання дослідного критерію:

- високий рівень – в учнів з порушенням слуху молодшого шільного віку простежується наявність повного розуміння зображуваних картинок і правильного називання слів (85,8%); яскраво виражене вміння поставити слова іменники у їх кількісну форму (42,9%); вміння досконало ставити слова іменники у потрібні відмінки (14,2%); вміння підбирають закінчення відповідно до позиції слова в реченні (14,2%).

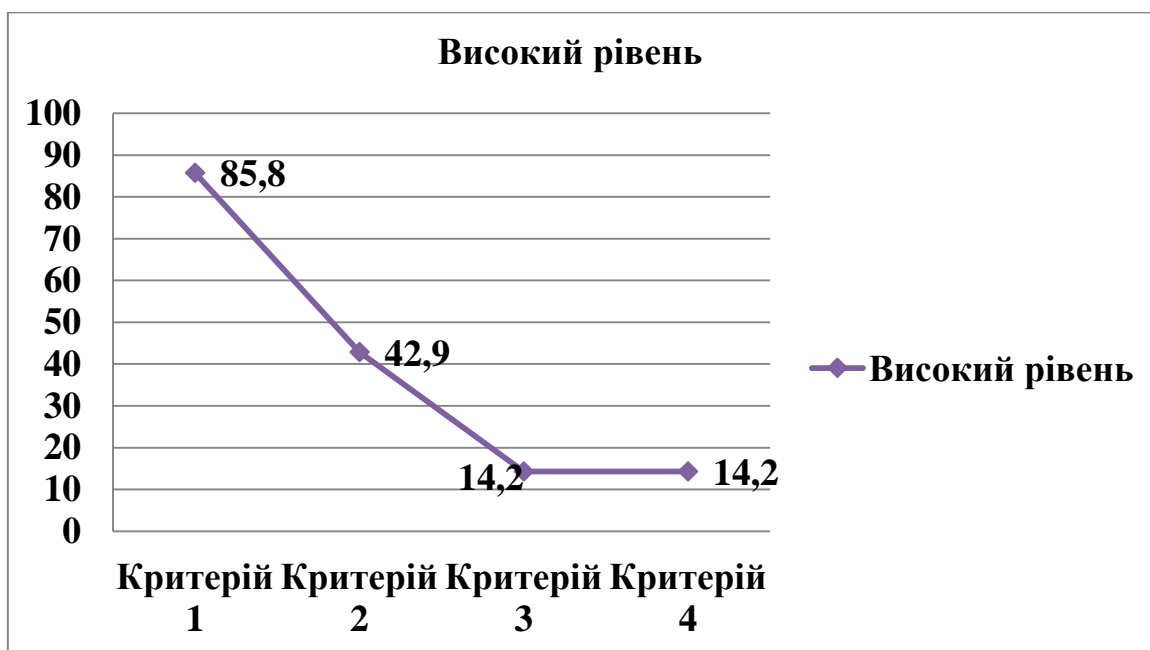

Рис.5. Отримані результати за високим рівнем

- середній рівень характеризується недосконалим знанням назв зображень, що вагомо впливає на розуміння тексту (14,2%); не завжди можуть правильно поставити слова-іменники в їхню кількісну форму (42,9%); частковою сформованістю розуміння творення відмінка іменника;

недостатньо сформованим умінням правильно підбирати потрібне закінчення до слова в реченні (14,2%) ..

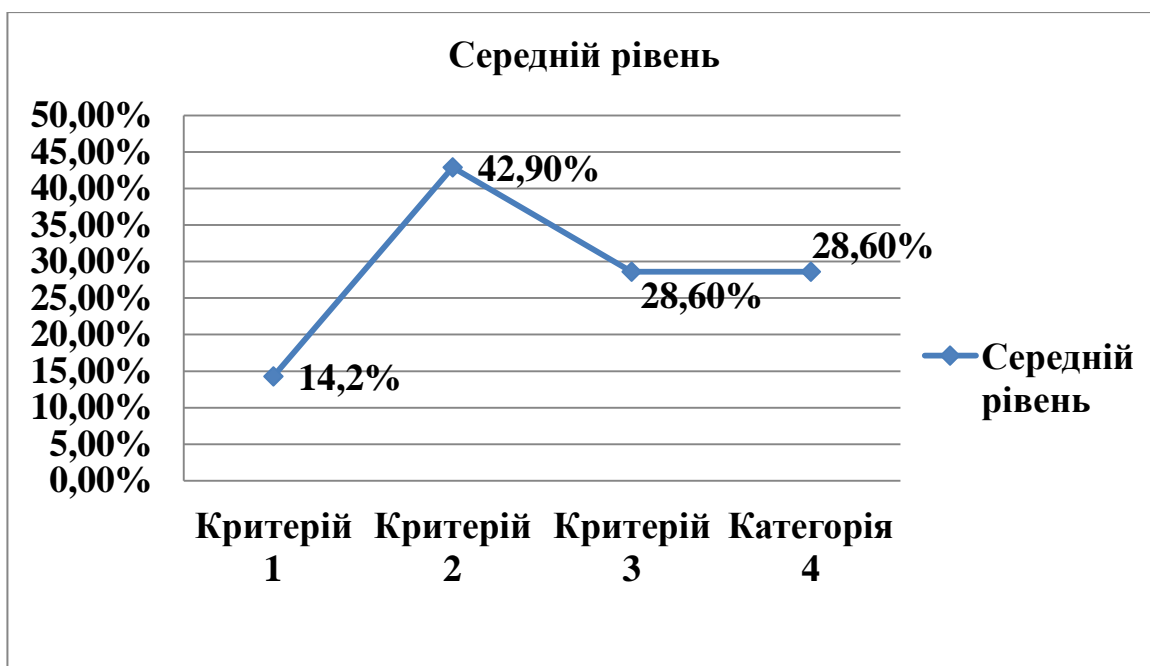

Рис.6. Отримані результати за середнім рівнем

- низький рівень простежується в учнів (1) повністю відсутністю знання назви слів у тексті; (2) несформованістю розуміння числа іменника (14,2%); наявністю значної кількості помилок у творенні відмінка (57,2%); (4) невмінням підбирати закінчення в слові відповідно до позиції в реченні (57,2%).

Рис.7. Отримані результати за низьким рівнем

З усього вище сказанного можна зробити висновок, що без участі пам'яті, попереднього досвіду, зорового сприймання та наявності значного

потенціалу для оволодіння активним і пасивним словником неможливо розвинути мислення до етапу словесно-логічного. Важливим також є розвиток мовлення, який буде залежати від часу слухопротезування та вчасно наданих корекційно-розвиткових занять.

Для дослідження логічного мислення на уроках читання в учнів з порушенням слуху 4 класу була використана вправа «Відновлення послідовності речень у правильному порядку» з тематики «Природа».

Критеріями нашого дослідження були: розуміння змісту речення, вміння логічно викладати думку.

Розуміння змісту речення можна досягти через запитання, поставлені в усній формі (1. Хто головний герой? – Ящірка. 2.Що вона робила? – Грілася.3. Де вона грілася? – На сонечку.4. Що трапилося з ящіркою? – Їй відірвали хвіст. 5.Хто це зробив? – Цуценя. 6.Що потім зробила ящірка? – Втекла. 7.Що потім робило цуценя? – Тримало хвоста. 8.Де тримало хвоста? – У роті).

Для перевірки вміння викладання своєї думки дітям були запропоновані запитання (слова-стимули): «Що було спочатку? Що було потім? А далі що?» Діти досить часто не могли правильно показати яке речення було першим плутали його з третім.

Інтерпретація результатів дослідження словесно-логічного мислення на уроці читання через використану вправу «Відновлення послідовності речень у правильному порядку» подана у таблиці 2.

Результати вправи «Відновлення послідовності речень у правильному порядку»

Критерій/Рівень	Високий	Середній	Низький
Розуміння змісту речення.	Дитина на всі запитання (8) відповідала правильно. 1 учень= 14,3%	Дитина частково відповідала правильно на запитання (7-5 запитань дала відповіді). 3 учня =42,9%	Дитина погано розуміє зміст тексту. 3 учня =42,9%
Вміння логічно викладати думку.	Учень у потрібній послідовності поставив речення (4 речення). 1 учень= 14,3%	Учень частково правильно поставив речення (3 речення). 2 учня= 28,6%	Учень не має вміння логічно викладати думку. (1-2 речення). 4 учня = 57,2%

Отримані результати свідчать про те, що розуміння змісту речень через поставлені запитання до тексту відстежуються лише у 14,2% учнів з порушеннями слуху, які були віднесені до високорівня. Більша частина учнів з порушеннями слуху знаходиться на середньому (42,9%) та низькому (42,9%) рівнях, що є вкрай незадовільним.

За даними таблиці вміння логічно формувати думку було наявним у 14,2% учнів, які знаходяться на високому рівні, 28,6% дітей віднесені до середнього рівня. Основна частина учнів з порушеннями слуху перебуває на низькому рівні (57,2%), що вказує на несформованість у них вміння логічно викладати думку.

За допомогою першого завдання передбачалось з'ясувати сформованість вміння дітей з порушеннями слуху читати правильно речення, звертаючи увагу на написання слів.

Друге завдання дозволяло визначити вміння учнів підбирати до зображення відповідне слово, поставивши його у правильну форму однини та множини.

Третє завдання було спрямоване на перевірку вміння учнів з порушеннями слуху аналізувати текст та робити висновки за його змістом.

Четверте завдання було спрямоване на з'ясування сформованості умінь встановлювати причинно-наслідкові зв'язки у тексті.

П'яте завдання дозволяло визначити логічності формування думки у дітей з порушеннями слуху.

Шосте завдання було спрямоване на з'ясування сформованості умінь відновлювати правильну послідовність подій.

Проведений констатувальний експеримент дозволив виявити особливості словесно-логічного мислення учнів з порушеннями слуху на уроках української мови та читання.

За результатами аналізу даних експерименту було виділено три рівні сформованості словесно-логічного мислення учнів з порушеннями слуху: низький, середній, високий. Розкриємо в узагальненому вигляді кожен рівень.

Високий рівень характеризується наявністю повного розуміння зображуваних картинок і правильного називання слів; простежується яскраво виражене вміння ставити слова-іменники у потрібну кількісну форму; учні вміють досконало відмінювати слова-іменники; підбирають закінчення відповідно до позиції слова в реченні; на всі запитання відповідають правильно та самостійно; речення розташовують у правильній послідовності.

Середній рівень характеризується неповним знанням назв зображень, що вагомо впливає на розуміння тексту; учні не завжди можуть правильно поставити слова-іменники в потрібну кількісну форму; не до кінця сформоване розуміння творення відмінка іменника; недостатньо правильно можуть підібрати потрібне закінчення до слова в реченні; не завжди

правильно відповідають на поставлені запитання; не всі речення розташовують у правильній послідовності.

Низький рівень характеризується незнанням назв слів у тексті; простежується несформованість розуміння числа іменника (однина і множина); учні припускаються значної кількості помилок у творенні відмінка; не вміють підбирати закінчення в слові відповідно до позиції в реченні; не розуміють зміст тексту та не вміють логічно викладати думку.

Проведений експеримент дозволив виявити особливості словесно-логічного мислення учнів з порушеннями слуху на уроках української мови та читання, а також необхідність його формування.

Висновки. Отже, теоретичний аналіз літературних джерел та проведений експеримент дозволили зробити такі висновки:

1. Розвиток логічного мислення у дітей з порушеннями слуху можливий лише після сформованості наочно-дійового і наочно-образного мислення. Необхідними умовами сформованості у дитини з порушеннями слуху зазначених двох етапів розвитку логічного мислення є раннє слухопротезування та вчасно розпочата корекційна робота з розвитку слухового сприймання та формування вимови.

2. Розвиток логічного мислення можливий через формування мовлення як засобу розумової діяльності, вміння розуміти відносність тих або інших явищ, розвиток всіх розумових операцій (аналіз, синтез, порівняння, абстракція, узагальнення), оволодіння основами логічної грамоти, що включає засвоєння принципів класифікації логічних понять, побудову дедуктивних і індуктивних умовиводів, встановлення логічних зв'язків

3. Під час проведення завдань з української мови та читання, пов'язаних з встановленням слова відповідно до зображення та відновленням послідовності речень, було встановлено, що для розвитку словесно-логічного мислення дітей з порушеннями слуху необхідне вчасно проведене слухопротезування, наявність значних залишків слуху та своєчасно розпочата корекційна робота.

4. Під час оперування узагальненими чуттєвими образами-уявленнями одночасно дитина з порушенням слуху так само як і чуюча має використовувати свій попередній досвід, залучати уяву, тобто передбачати можливе (антиципація) у тексті. Для того щоб утворився певний попередній мовленнєвий досвід дітям потрібно розвивати пам'ять до довготривалої. А для функціонування довготривалої пам'яті у мовленнєвій діяльності характерною є здатність до накопичення матеріалу, а також до відбору та групування нових мовних явищ, що відіграє важливу роль щодо правильності прогнозування наступних елементів мовленнєвого повідомлення.

5. За результатами аналізу даних констатувального експерименту виділено 3 рівні сформованості словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху молодшого шкільного віку на уроках мовного циклу (українська мова та читання), а саме: низький, середній та високий.

Отже, для розвитку словесно-логічного мислення на уроках української мови та читання дітям з порушеннями слуху необхідне раннє слухопротезування та своєчасно розпочата корекційна робота.

Перспективи подальших досліджень полягають в розробці методичних прийомів для розвитку словесно-логічного мислення у дітей з порушеннями слуху на уроках мовного циклу (українська мова та читання).

Список використаних джерел

1. Богданова, Т.Г. Динамика інтелектуального розвитку дітей с порушеннями слуха / Т.Г. Богданова, Ю.Е. Щурова // Вопросы психологии. – 2009. – № 2. – С. 46-55
2. Выготский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 6 т. — М., 1982. — Т. 2.
3. Запорожец А. В. Роль элементов практики и речи в развитии мышления у детей (на материале глухонемых детей) // Избр. психол. труды. — М., 1986. - Т.1.
4. Обухова Т.И. Развитие наглядных форм мышления у глухих детей дошкольного возраста в процессе овладения действиями с предметами-орудиями : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Обухова Т.И. - М., 1983. - 17 с.
5. Психология глухих детей. / Под ред. И. М. Соловьева и др. — М., 1971.
6. Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника. Под ред. Н. Н. Поддьякова, А. ф. Говорковой; Науч.-исслед. ин-т дошкольного воспитания Акад. пед. наук СССР.-М.: Педагогика 1985. -200 с.

7. Розанова Т. В. Развитие памяти и мышления глухих детей. — М., 1978.
8. Свиляр А. Особенности наглядно-образного мышления слабослышащих детей старшего дошкольного возраста // Сборник научных трудов : в 2 ч. / Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования "Челяб. гос. пед. ун-т". - Челябинск : Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2010. - Ч. 1. - 2010. - С. 167-172.
9. Шиф Ж.И. Усвоение языка и развитие мышления у глухих детей. — М., 1968.
10. Яшкова Н.В. Наглядное мышление глухих детей. — М., 1988.

Матеріали подані в авторській редакції